

УДК 340.1

*Олена Миколаївна Волкова,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Юридичного інституту
Національного авіаційного університету,
кандидат юридичних наук*

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ПРАВА ОСОБИ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Проблема громадянського суспільства є однією з фундаментальних наукових проблем, яка існує з часів виникнення держави і поділу суспільства на державну й недержавну сфери життя. Вирішення проблем взаємодії громадянського суспільства і держави сьогодні є своєрідним ключем до з'ясування перспектив людини та суспільства у третьому тисячолітті. Громадянське суспільство і соціальна, демократична, правова держава являють собою сукупність уніфікованих історією критеріїв, що дозволяють реально оцінити ступінь відповідності конкретної суспільно-політичної дійсності інтересам людини.

Вивченню питань громадянського суспільства присвячено наукові праці В. Горського, А. Карася, С. Кримського, О. Скаленка, Ю. Павленка, Н. Оніщенко, Ю. Пахомова, Ю. Шемшученка та інших, а серед зарубіжних науковців варто назвати З. Бзежинського, Ю. Габермаса, С. Гантінгтона, О. Гьоффе, В. Іноземцева, Й. Маруда, М. Кастельса, Е. Тофлера, Дж. Сороса, Дж. Роулза та інших відомих дослідників.

Мета звернення до актуальної теми громадянського суспільства в умовах євроінтеграційних процесів полягає у тому, щоб отримати чітке розуміння характеру та функцій громадянського суспільства і розкрити його потенційну роль щодо посилення продуктивності влади у реалізації прав і свобод особи. Розбудова громадянського суспільства та соціальної, правової, демократичної держави має отримати вичерпне ідеологічне підґрунтя. Його створення є життєво необхідним з огляду на єдність процесів підвищення рівня життя українського народу та досягнення сучасних гуманітарних стандартів розвинутих країн Європи.

Одним з актуальних напрямів адаптації вітчизняного законодавства до викликів сьогодення має стати соціалізація права та юридичних знань, що передусім передбачає розгляд правової проблематики у більш широкому контексті — суспільства в цілому, а не лише його державної організації, опосередкованої відносинами виключно з приводу формування та реалізації державної влади. Адже людина як носій невід'ємних прав і свобод, які покликані визначати зміст і спрямованість діяльності держави, не може сьогодні розглядатися за межами правової науки, а соціум є здатним до певної самоорганізації та саморегулювання шляхом інституціоналізації сфери громадянського суспільства [1, с. 138].

Існування розвинутого громадянського суспільства орієнтоване на людину і функціонує передусім через неї. Проте це не означає, що інші елементи громадянського суспільства лишаються осторонь. Слід пам'ятати, що всі форми цього суспільства складаються з окремих людей і через їхню волю та свідомість реально беруть участь у його житті, у тому числі й у політичній діяльності.

Водночас однією з найважливіших особливостей сучасного громадянського суспільства є той факт, що інтереси людини, її свобода — найважливіша мета такого суспільства. Свобода людини може виявлятися як у сфері економіки (економічна свобода), так і у сфері політики (політична свобода) та у духовній сфері (моральна свобода). До того ж перед особою не стоїть питання про обов'язкове їх використання. Особа має право «бути чи не бути», тобто на підставі свободи волі самостійно приймати ті чи інші рішення, обирати той чи інший варіант поведінки (юридична свобода) [2, с. 63].

Дедалі більше уваги приділяється взаємній відповідальності держави й особи у межах чинного законодавства [3, с. 91–127]. Держава бере на себе зобов'язання забезпечити справедливість та рівність у відносинах з кожним громадянином. Встановлюючи у законодавчій формі межі свободи суспільства й особистості, сама держава також не вільна від обмеження межі власних рішень та дій.

Держава в умовах дії цього принципу не має права у своїй діяльності виходити за встановлені нею межі відносин між особою і суспільством. Якщо захист особи, її прав і свобод від посягань з боку держави є завданням демократично конституційованого суспільства, то захист особи, її прав і свобод від суспільства з його різноманітними, які користуються політичним впливом, групами, яке також здатне зазіхати на особу, її права і свободи, — обов'язок держави.

Інтереси захисту особи, її прав і свобод вимагають від держави активних дій і надання їй відповідних прав на випадок можливих порушень прав і свобод людини в повсякденному житті.

Особа, її права і свободи повинні захищатися державою за допомогою різноманітних норм матеріального та процесуального права. Необхідне посилення гарантій ефективності судового захисту. Визнання, дотримання і захист прав і свобод людини вимагають істотних зусиль держави також у матеріальній та духовній сферах [4, с. 53]. Йдеться про забезпечення громадянам прожиткового мінімуму, про розвиток соціального забезпечення, шкільної освіти та охорони здоров'я.

Визнання особи, її прав і свобод найвищою цінністю стосується будь-якої особи. Однак для реалізації цього принципу важливе значення мають соціальні функції кожного, його відповідальність перед іншими людьми, суспільством в цілому та державою. Тільки в цьому випадку принцип визнання людини найвищою цінністю може бути поширений рівною мірою на всіх членів суспільства. У демократичному суспільстві становлення особистості відбувається в умовах свободи, яка має певні межі. До них належить, зокрема, правова надбудова суспільства. Через неї принцип визнання людини найвищою цінністю формує в індивіда певні нормативні уявлення про сутність особистості, що несуть на собі відбиток тієї правової культури суспільства, в умовах якої вони виникли [5, с. 83–84].

Слід наголосити, що в науковій політико-правовій літературі сформувалися три позиції щодо характеристики співвідношення громадянського суспільства і держави:

- 1) держава і громадянське суспільство — це соціальні системи, що збігаються (є тотожними);
- 2) держава і громадянське суспільство — це різні соціальні системи, первинною (провідною) з яких є держава, що контролює громадянське суспільство;
- 3) держава і громадянське суспільство — це різні соціальні системи, в яких держава виконує службову (підлеглу) роль щодо громадянського суспільства.

Слід вказати, що існують певні принципи відмінності громадянського суспільства від держави. По-перше, суб'єктами державної діяльності є органи державної влади всіх трьох її гілок і всіх рівнів. Суб'єктами громадянського суспільства є політичні партії, інші громадські об'єднання громадян, сім'я, церква, місцеве самоврядування, етнічні, культурні товариства та ін.

По-друге, держава впливає на свої внутрішні підрозділи — різні державні органи — за допомогою публічного права, визначаючи повноваження, порядок формування і діяльності державних органів, і шляхом безпосереднього владного адміністративного впливу. Громадянське суспільство функціонує на основі приватноправових та інших норм, а його суб'єкти незалежні й адміністративно не підпорядковані один одному.

По-третє, метод впливу в державі — владно-примусовий щодо виконання своїх державно-владних повноважень. У разі порушення норм права держава притягає правопорушників до юридичної відповідальності. Громадянське суспільство, його суб'єкти діють іншими,

більш м'якими демократичними методами переконання, роз'яснення, злагоди, компромісів, консенсусу. Суб'єкти громадянського суспільства добровільно і свідомо виконують моральні, правові та інші норми, а в разі їх порушення винні несуть моральну та іншу, у тому числі юридичну відповідальність.

Вважаємо за потрібне звернути увагу на той факт, що держава і громадянське суспільство взаємодіють, впливаючи один на одного. Ця взаємодія здійснюється у такий спосіб: держава впливає на формування та діяльність інститутів громадянського суспільства шляхом правового врегулювання порядку їх формування, діяльності, взаємовідносин між собою і з державними органами, наданням широких прав і свобод громадянам, покладаючи на них певні обов'язки. Тим самим держава впорядковує життя громадянського суспільства, робить законно обґрунтованими статус і діяльність його інститутів. Держава безпосередньо взаємодіє і з кожним інститутом громадянського суспільства. Ця взаємодія має певні особливості. Так, з політичними партіями, основною метою яких є боротьба за владу, державу, — вона полягає у наданні їм права вести цю боротьбу, контролювати її законність, не допускати насильницьких та інших незаконних методів. Партія, що перемогла на виборах, формує вищі державні органи, може змінювати напрями діяльності держави відповідно до своїх програмних положень та з метою задоволення інтересів виборців, що її підтримали [6, с. 54].

Сутність громадянського суспільства визначають декілька моментів. Це суспільство, що володіє такими інститутами і політичною культурою, які дозволяють повноцінно реалізувати права особи. Це суспільство добровільної цивільної кооперації, розвиненої культури суспільного діалогу та висловлення громадської думки. Це суспільство відкритості, ідейного плюралізму та терпимості до поглядів інших. Але це й суспільство, де ніхто не може силою нав'язувати свої переконання, а супротивники громадянського суспільства, тобто ті, хто не приймає його основні цінності, не мають можливості підірвати його основи [7, с. 33–158].

Держава не може ні створити громадянське суспільство, ні тим більше декретувати його виникнення, подібно до того, як ніяка влада сама не здатна перетворити підданого на громадянина. Але демократична держава може і зобов'язана допомогти цим процесам. У наших умовах, коли основи демократичної держави і громадянського суспільства створюються практично одночасно, це завдання особливо складне й актуальне і повинне ґрунтуватися на ідеї взаємної підтримки. Зокрема, держава зобов'язана захищати суспільство від цілком реальної загрози його фашизації під комуністичними, державними, націоналістичними та іншими гаслами [8, с. 98–100].

Громадянське суспільство передбачає, що права одних членів суспільства задовольняються через обов'язки інших, причому і права, і обов'язки виступають тією мірою свободи, яка забезпечує максимальну справедливість у суспільному житті [9, с. 313].

Держава як інституція, правова організація публічної політичної влади виконує певні функції стосовно суспільства — сукупності індивідів, об'єднаних обмінними відносинами. В історично розвиненій державно-правовій ситуації слід говорити про функції держави як публічно-владної інституції щодо громадянського суспільства, точніше, до спільності індивідів, соціальних груп, асоціацій, об'єднаних у громадянське суспільство.

Такий підхід до функцій держави передбачає розрізнення сфер громадянського суспільства і держави. Перша — це сфера вільної, автономної активності, в якій діють індивіди, метою яких є приватні цілі та інтереси, насамперед економіка і культура. Суб'єкти громадянського суспільства формально рівні, їх відносини регулюються приватним правом. У ролі таких суб'єктів виступають не тільки і не стільки окремі індивіди, а й соціальні групи й асоціації — громадські об'єднання, політичні партії, профспілки, союзи підприємців тощо. У цьому контексті держава виступає як публічно-владна інституція, яка керує громадянським суспільством у цілому і покликана діяти у загальних інтересах. Держава при цьому не повинна заважати реалізації приватних інтересів, що конкурують у сфері громадянського суспільства.

Як ми вже зазначали, саме в сучасній демократичній, правовій, соціальній державі окрема людина, її права і свободи визнаються найвищою цінністю і за загальним правилом мають пріоритет щодо загальних або державних інтересів.

Державу як публічно-владну інституцію деякі автори розглядають у ролі керуючої системи стосовно громадянського суспільства як системи керованої. Разом з тим громадянське суспільство — це саморегулююча соціальна система, що детермінує державу. Саморегулююча — це така система, яка сама здатна закріплювати в собі всі корисні для неї елементи та зв'язки і відкидати все шкідливе. Основні механізми саморегулювання громадянського суспільства — це вільний ринок (економічний механізм), політична свобода і вільний доступ до незалежного правосуддя (юридичний механізм). Розуміння громадянського суспільства як системи керованої і одночасно саморегулюючої не є суперечливими. Громадянське суспільство саморегулюється, зокрема, так, що саме формує для себе керуючу систему, задає параметри та межі державного втручання і визначає функції держави (модель демократії). Разом з тим слід наголосити на тому, що держава як публічно-владна інституція має відносну самостійність стосовно громадянського суспільства. Це означає можливість такого державного втручання у справи громадянського суспільства, яке відбувається незалежно від волі більшості суб'єктів громадянського суспільства (авторитарна модель) [10, с. 278–286].

Не можна не сказати, що в юридичній науковій літературі дуже рідко йдеться про таку важливу ознаку громадянського суспільства і правової держави, як розвинуте і сильне місце самоврядування. Держава в громадянському суспільстві може і повинна підтримувати розвиток економіки країни, заснований на розумному регулюванні ринкових процесів; вирішувати питання безпеки; у галузі боротьби зі злочинністю, особливо з міжнародним тероризмом, попереджати можливі екологічні катастрофи; здійснювати соціальну політику, спрямовану на підтримку гідного рівня життя тих верств населення, які цього потребують; контролювати збір податків; охороняти громадський порядок тощо.

У свою чергу, громадяни повинні бути активними учасниками всіх суспільних процесів, що формують взаєморозуміння суспільства і держави, бо саме по собі, автоматично подібне взаєморозуміння не досягається. Громадянин повинен бути законотворчим, поважати права і свободи інших громадян, стати сумлінним виконавцем встановлених для кожного члена суспільства обов'язків.

На нашу думку, в умовах сьогодення громадянське суспільство являє собою необхідний і раціональний спосіб співіснування людей, заснований на розумі, свободі, праві та демократії.

Слід наголосити, що ступінь зрілості громадянського суспільства і всіх його інститутів є тим критерієм, який характеризує стабільність і міцність конституційного ладу. Тому закріпленням конституційними нормами основ громадянського суспільства дозволяє юридично забезпечити незалежність суспільства від держави, передбачити гарантії від незаконного її втручання у справи суспільства, встановити дії на суспільні відносини.

Підсумовуючи, варто зауважити, що громадянське суспільство та сучасна демократична держава повинні перетворитися з теоретичних конструкцій на дійсність і сприяти переведенню країни на стадію сталого розвитку. До цього зобов'язує об'єктивна потреба прискорення реалізації унікального людського потенціалу та переваг геополітичного розташування України. Цього вимагає й потреба у стимулюванні процесу євроатлантичної інтеграції, яка обумовлюється поточною економічною та соціально-політичною ситуацією, існуванням необхідності захисту фундаментальних прав і свобод людини, а також пошуком реальних перспектив на довгострокове майбутнє. Без розвинутого громадянського суспільства не можна створити демократичну, соціальну, правову державу. Так само як без демократичної, соціальної, правової держави не варто очікувати на становлення повноцінного, розвинутого громадянського суспільства.

Список використаних джерел

1. *Петришин О. В.* Проблеми соціалізації права та соціологізації юридичної науки / О. В. Петришин // *Право України*. — 2011. — № 8. — С. 131–141.
2. *Орлова О. В.* Гражданское общество и личность: политико-правовые аспекты / О. В. Орлова. — М. : Пресс, 2005. — 118 с.
3. *Онiщенко Н. М.* Інститут юридичної відповідальності держави перед особою як сутнісна складова механізму зближення національних правових систем / Н. М. Онiщенко // Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах. — К. : Юридична думка, 2009. — С. 24–51.
4. *Петришин О. В.* Право як соціокультурне явище: особливості юридичного підходу / О. В. Петришин // *Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства*. — Х. : Право, 2007. — С. 45–87.
5. *Смоленский М. Б.* Теория государства и права : учеб. пособ. / М. Б. Смоленский, Л. Ю. Колюшкина. — М. : Издательско-торговая корпорация «Дашков и К» ; Р/нДону : Наука-Пресс, 2008. — 288 с.
6. *Васильев А. В.* Теория государства и права : курс лекций / А. В. Васильев. — М. : Флинта — МПСИ, 2006. — 200 с.
7. *Грудицына Л. Ю.* Государство и гражданское общество / Л. Ю. Грудицына. — М. : Юркомпани, 2010. — 464 с.
8. *Права человека и политическое реформирование (юридические, этические, социально-психологические аспекты)* / под ред. Е. А. Лукашевой. — М. : Ин-т государства и права РАН, 1997. — 150 с.
9. *Хропанюк В. Н.* Теория государства и права : учебник / В. Н. Хропанюк ; под ред. В. Г. Стрекозова. — М. : Интерстиль, Омега-Л, 2008. — 384 с.
10. *Нерсисянц В. С.* Общая теория права и государства : учебник / В. С. Нерсисянц. — М. : Издательская группа НОРМА - ИНФРА • М, 1999. — 552 с.

Волкова О. М. Громадянське суспільство та права особи в умовах євроінтеграційних процесів

У статті розглядаються проблеми взаємодії громадянського суспільства, держави і людини, які необхідні для з'ясування перспектив розвитку української державності. Автор робить спробу визначити сутність та функції громадянського суспільства. Здійснюється пошук шляхів перетворення теоретичних конструкцій громадянського суспільства на дійсність, яка сприятиме переходу країни на стадію сталого розвитку.

Ключові слова: громадянське суспільство, держава, права людини, відповідальність держави перед людиною.

Волкова Е. Н. Гражданское общество и права человека в условиях евроинтеграционных процессов

В статье рассматриваются проблемы взаимодействия гражданского общества, государства и человека, которые необходимы для выяснения перспектив развития украинской государственности. Автор делает попытку определить сущность и функции гражданского общества. Осуществляется поиск путей преобразования теоретических конструкций гражданского общества на действительность, которая будет способствовать переходу страны на стадию устойчивого развития.

Ключевые слова: гражданское общество, государство, права человека, ответственность государства перед человеком.

Volkova O. Civil society and the rights of the individual in terms of European integration processes

The author makes an attempt to determine the nature and functions of civil society. Searching ways to transform theoretical structures of civil society to the reality that contribute to the country's transition to a stage of sustainable development. The article deals with the problems interaction between civil society, government and human, that are needed to determine the prospects of development of Ukrainian statehood.

Key words: civil society, government, human rights, the state's responsibility to man.